

بازخوانی متن

وقفنامه‌ای از خاندان سپهدار

صادق حضرتی آشتیانی

چکیده:

در این نوشتار، وقفنامه محمدتقی خان (منتصرالسلطان) از نوادگان یوسف خان گرجی، بازخوانی می‌گردد که وی یک دانگ از ملک خود را در کلاوه وقف نمود و چون در وقفنامه مزبور به مناسبتی از یوسف خان گرجی و اولاد و احفاد وی یاد شده است، پیش از ورود به مطلب اصلی، شرح مختصری از احوال آنان می‌آید.

کلید واژه‌ها:

محمدتقی خان سپهدار، کلاوه، وقف، وقفنامه.

خاندان سپهدار

یوسف خان گرجی^۱، سپهدار عراق و فرمانده سپاه پیاده دوازده هزار نفری فتحعلی شاه قاجار بود، وی در محل فعلی شهر اراک قلعه‌ای بنا نمود که بعد به ارگ حکومتی تبدیل شد و در آنجا شهر سلطان آباد را به نام سلطان فتحعلی شاه ایجاد کرد^۲ و پس از تشکیل آن خود حاکم این منطقه گردید، در سال ۱۲۲۲ ه. ق منصب سپهداری یافت و سال ۱۲۲۷ با قشون عراق مأمور دفع و تدمیر والی بغداد و در سال ۱۲۲۸ به همراهی شاهزاده محمدتقی میرزا مأموریت آذربایجان یافت، اما با رسیدن قشون عراق، جنگ با روسیه مراتب نهایی خود را سیر می‌کرد و منجر به عهدنامه شوم گلستان گردید^۳.

در سال ۱۲۴۰ ه. ق امین‌الدوله از حکومت اصفهان معزول شد و شاهزاده محمدتقی میرزا با لقب سیف‌الدوله به حکمرانی اصفهان مأموریت یافت و یوسف خان گرجی به وزارت شاهزاده برقرار گردید و به

سوی محل مأموریت خود حرکت نمود، اما در همین سال در اصفهان درگذشت^۴. فرزند بزرگش به نام غلامحسین خان مقام و منصب پدر را به دست آورد، وی در سال ۱۲۲۳ ه. ق متولد گردید و حدود سال ۱۳۰۳ یا ۱۳۰۴ درگذشت، غلامحسین خان در سن هفده سالگی به منصب سپهداری رسید و در همین سال یکی از دختران فتحعلی شاه را به نام ماه‌بیگم خانم به زنی داشته و داماد شاه محسوب می‌شده است^۵، وی در سال ۱۲۶۶ حکومت اصفهان و ۱۲۷۲ به حکومت کرمان، سپس به عضویت شورای دولتی منصوب شد و در سال ۱۲۸۶ وزیر عدلیه گردید^۶، برخی از منابع وی را به درایت و شجاعت ستوده‌اند، همین‌طور میرزا اختیار هروی در اصفهان مدایحی را که برای سپهدار سروده شده بود، جمع‌آوری و حدیقه‌المدایح نام نهاد^۷. بعد از او دو برادرش (رضاقلی خان و سهراب خان) نتوانستند چندان موقعیتی برای خود دست و پا کنند، به این خاطر در منابع

سال ۱۳۰۵ متهم را در محل ارگ دولتی به ستونی تکیه داده و شکم او را پاره کردند که این عمل باعث انزجار مردم گردید.^{۱۱}

محمدتقی خان با کوکب الدوله دختر فریدون میرزا فرمانفرما برادر عباس میرزا ولیعهد ازدواج کرد و روستای کوبیه را به نام همسرش در حوالی شازند ایجاد نمود و آنجا را محل سکونت خویش قرار داد. پس از مرگ، جنازه او و همسرش را به نجف اشرف بردند و در مقبره کرمانی‌ها به خاک سپردند، باقرخان فرزند ذکور اوست که زمانی پیشکار مخصوص سالارالدوله پسر مظفرالدین شاه بود، وی با ملکه خانم دختر حاج سیف الدوله وصلت کرد و به سیاق پدر روستای کوبیه را مقرر قدرت خود ساخت و قلعه جنگی در آن بنا کرد. رضاقلی خان، غلامعلی خان، اعظم خانم، فرخ لقا خانم، ایران خانم و رفعت خانم فرزندان باقرخان می‌باشند.

آن دوره کمتر به نامشان برمی‌خوریم جز این‌که سهراب خان عمو در اوایل سپهداری برادرش (غلامحسین خان) نیابت حکومت نواحی شمالی اراک را به عهده داشت و برادر میانی (رضاقلی خان) هم در فرونشاندن بلوای اصفهان به سال ۱۲۶۶ مشارکت نمود^۸ و در آن غائله پشت و پناه برادر بزرگ خود بود^۹، از وی یک پسر به نام محمدتقی خان به جا ماند که در این وقفنامه واقف خوانده می‌شود.

محمدتقی خان، پسر رضاقلی خان است که وی پسر یوسف خان گرجی و پسر برادر غلامحسین خان سپهدار است، در سال ۱۳۰۴ ه.ق نیابت حکومت عراق با او بود، در زمان حکومت ایشان اهالی شهر بر وی شوریدند و در محل ارگ دولتی به حاکم وقت اهانت شد^{۱۰}، زیرا در محل سنجان قتل واقع شده بود و نسبت قتل را به کربلایی علی، پسر علی محمد نامی دادند، مرحوم حاج سیدمحمد باقر به جد ایستاده بود که باید قاتل معلوم شود، بالاخره در اوایل

متن وقفنامه

بسم الله الرحمن الرحيم و له الحمد
 الحمد لله الذي تصدق على عباده
 بدار احسانه وسبل اوليائه الصالحين
 فراديس جنانه فحبس عليهم فوايدثما
 را و مجارى انهارها ابدأ و موبدأ
 جعلهم فى ظلال اشجارها و خلال
 ازهارا خالدأ مخلدا الصلوه على من
 جعله ناظرا على يرثه ميتون / على
 مفاتيح رحمه الذى وقف نفسه فى
 ذات الله واحتمل الذوى فى جنب الله
 و آله اركان البلاد و الشهدا اعلى العباد
 و بعد اين سبب تحرير و تسطير ابن
 وثيقه شرعيه و نميقة مرعيه آنست كه
 نظر به اخبار نبويه و آثار مصطفويه كه
 مى فرمايد اذامات ابن آدم / انقطع عمله
 الاعن ثلث صدقه جاريه و علم ينتفع به
 و ولد صالح يستغفر له و صدقه جاريه
 مفسر است به وقف املاك در سبيل
 خيرات و طرق مبرات كه اثر آن باقى
 است تا انقراض عالم و پيوسته على
 الدوام جارى است لا غير ذالك من
 الاختار / بل آليات القرانيه و البيئات
 الفرقانيه نظر به اين كه وقف املاك

از باقيات صالحات است پس توفيق
 الهى و لطف الله غير شناهى مساعدت
 نمودو يار موافق گرديد سركار جلالت
 مدار زبده الخوانين العظام و قدوه
 العلماء الكرام / نور حدقه جلالت و
 نور حديقه بزرگى و سرورى ولايات
 سركار محمدتقى خان فرزند ارجمند
 سركار عظمت مدار ذوالعزو الاقتدار
 آفتاب ملك سرورى و بدر سپهر برترى
 عاليجاه رفعت دستگاه تاج الحاج و فخر
 المعتمرين حاجى رضا قلى خان خلف
 الصدق / مرحمت و غفران پناه فردوس
 و طوبى جايگاه يوسف خان سپهدار
 طاب ثراه را به ملاحظه اين كه الدنيا
 مزرعه الاخره و تذكر قيمه و مافى ها
 من العقبات و موت و عرصات وقف
 موبد و حبس مخلد نمود ابتغاء لوجه
 الله / و طلباً لمرضاته همگى و تمامى
 يك دانگ در مجموع شش دانگ ملك
 كلاوه ۱۲ واقعه در بلوك كزاز ۱۳
 عراق را على سبيل الاشاعه چون ملك
 كلاوه مذكور مشترك است میان واقف
 مذكور و والد ما جد ايشان على سبيل
 الاشاعه / كه دو دانگ از مجموع شش

که در هر ماه پنج ختم قرآن تلاوت نمایند و به روح مقدس پنج تن / آل عبا ۱۴ سلام الله علیهم قربت نمایند و اگر خدای نخواستہ مقبره ایشان در جنب اشرف اتفاق نیفتاد در هر کجا که باشد قرآن را بر نهج مذکور دو نفر قاری در نجف اشرف تلاوت نمایند و آنچه از منافع ملک مزبور زیاده از خرج قاری مزبور / دو ثلث آن را در اوقات زیارت مخصوصه در نجف اشرف و در ایام صیف و گرما آب سبیل کنند و یک ثلث را خود متولی به حسب نظر خود در وجوه خیرات مصروف دارد و متولی شرعی قرارداد ابتداء عالیجاه موقوف علیه معظم / و بعد از ایشان به اولاد ذکور ایشان که ابتدا خود واقف معظم مذکور است ثم اولاد ذکور ایشان نسلاً بعد نسل و بطناً بعد بطن علی وجه الترتیب الاکبر فالاکبر و علی فرض انقراض الذکور و الاناث من الاولاد الکبری فالکبری / نسلاً بعد نسل و بطناً بعد بطن الی ان یرث الله الارض و من علیها و علی فرض انقراض الاناث ایضاً پس تولیت

دانگ مذکور ملک عالیجاه حاجی رضا قلی خان مذکور است . که آن را تا پنجاه سال بس فرموده بموجب نوشته علی حده و چهار دانگ آن ملک طلق عالیجاه محمدتقی خان مذکور است و بالجمله وقف نمود یک دانگ / از چهار دانگ ملکی خود را بر عالیجاه والد ماجد خود عالیجاه حاجی رضا قلی خان مذکور که مادام الحیات منافع آن را در مصارف خود مصروف دارند و بعد از وفات منافع آن را در هر سال استیفاء نموده عشر آن را مثالثه نموده دو ثلث از عشر را به متولی آتی / الذکر داده که خود متولی از بابت حق التولیه خود برداشته در مصرف خود مصروف دارد و یک ثلث از عشر را به ناظر آتی الذکر داده که حق النظاره است و مابقی را که نه عشر از منافع ملک مزبور باشد مصروف دارند بدین تفصیل که دو نفر / قاری مقرر نمایند در سر مقبره موقوف علیه مزبور که انشاءالله در نجف اشرف است یکی در روز و یکی در شب در تمام ایام سنه هر روز پنج جزو قرآن تلاوت نمایند

با عالم متدین بلاد نجف اشرف است و ناظر شرعی قرارداد جناب فضایل مآب ذوالعلم و الریاسه و الکیاسه و الفضیله / حاجی محمد حسن خان معروف به سرهنگ را علی ترتیب التولیه که ابتدا خود ایشان ثم اولاده الذکور الاکبر فالاکبر علی ترتیب ثم الاناث من اولاده کذالک الکبری فالكبری علی ترتیب ثم العالم المتدین و هكذا الی / ان یرث الله الارض و من علیها وصیغه وقف علی النمط المزبور جاری گردید . فمن بدله بعد ماسمه فأنما ائمه علی الذین یدلونہ و کان ذالک فی غره ۱۵ شهر ربیع الاول من شهور سنه ۱۲۹۸ /

سجلات

۱. محل مهر سرکار جلالت مدار شوکت و رحمت آثار محمد تقی خان واقف معظم،
۲. سواد به دقت تمام مقابله شد، مطابق با اصل است، انا الاقل المحرره اصفهانی با نشان مهر بیضوی به سجع ((عبدالجواد))
۳. قابلته مع اصله المعتبر مطابقان متنا

- و هامشا، حرره الجانی علی محمد الحسینی الاصفهانی، با نشان مهر بیضوی ((علی محمد حسینی))
۴. بسم الله الرحمن الرحيم، السواد مطابق لاصیغه الاصل، حرره الاحقر محمد حسین نجل المرحوم شریعتمداری، نشان مهر بیضوی ((محمد حسین))
 ۵. بسم الله الرحمن الرحيم، اعترف الواقف به ما رقم فيه لدى الجانی، ظاهرا جناب ملا فتح علی سلطان آبادی سلمه الله تعالی باشد.
 ۶. بسم الله الرحمن الرحيم، ذامع اصله الحاوی للسجلات السبعه بیان، حرره الاقل محمد حسن فی ۱۱/ج ۲، ۱۳۰۰ با نشان مهر بیضوی ((عبد ه الراجی محمد حسن))
 ۷. بسم الله تعالی، وضح وضح وقوع ما رقم فی المتن لدى، کتبه العاصی، نشان مهر بیضوی ((ناخوانا))
 ۸. محل خط شریف و خاتم شریف سرکار شریعتمدار حجه الاسلام و المسلمین و مفخر الایمان و المومنین نائب الامام. مقتدی الانام

ملاذالاسلام مرجع الخواص و العوام

کھف الارامل و الایتام، سلمان الزمان
آقای حاجی میرزا محمد حسن
شیرازی مد ظله العالی علی روس
مسلمین

۹. وضح و صح مطابقه مع اصله
الاصیل والعجانی، نشان مهر بیضوی
(ناخوانا))

۱۰. بسم الله الرحمن الرحيم، اعترف
الواقف الموفق زيد توفيقه به ما فی
الورقه، حرره الاحقر، محمد حسن
حسینی

۱۱. این معامله شد و صحیح است،
امیدوارم از قراری که نوشته شده
عمل شود، یک دانگ از چهار دانگ
کلاوه وقف، سه دانگ سابق سرکار
خدا یگانی حاجی رضا قلی خان
والد [...] خواه حبس فی شهر
ربیع الاول [...] محل مهر سرکار
جلالت مدار محمد تقی خان واقف
معظم له

۱۲. بسم الله الرحمن الرحيم، السواد
مطابق لاصله، حرره حبيب الله، با
نشانی مهر بیضوی به سجع ((حبيب

الله))

۱۳. آنچه مطابقه شد متن سواد و
سجل شریف جناب [...] الاسلام
حاجی میرزا محمد حسن شیرازی
و سرکار علماء الاسلام آقا شیخ
زین العابدین [...] دام علاهما
می باشد، مهر این دو سجل را جناب
حجة الاسلام آقای حاجی حبيب الله
مدرس = رشتی شناخته از علماء و
امر فرمودند [...] زیر خط و مهر
ایشان می [...] حسب الفرموده
اطاعت نمودم، حرره محمد مهدی
القمی

۱۴. نواب والا نصرالله میرزای داماد دام
اقباله، الامر كما سطر فی المتن و انا
من الشاهدين، صورت مهر ((العبد
نصرالله))

۱۵. بسمه تعالی، وجدت الاصل مطابق
لهذا السواد، حرره الاقل محمد
رفیع الكزازی الكواری، نشان مهر
(الدرجات رفیع))

۱۶. هو متن با سواد مطابق با متن
اصل و دو سجل شریف جناب
حجة الاسلام آقای حاجی میرزا

الشیرازی با نشان مهر بیضوی به
سجع ((الراجی محمد...))

۲۱. بمنه تعالی، نعم اعترف الاجل
الافخم الواقف المعظم زاده الله
مجده و توفيقه، به ما فيه لدى الجانى
اقل خدام الشريعة المطهره جعفر
طباطبایی، ۳ / ۱ / ۹۸.

۲۲. محل خط و مهر جناب شریعت
مدار عمده العلماء المحققین و فخر
الفقهاء و الفضلاء و الموفقیین علامه
الزمان و وحید دوران آقای آقا سید
جعفر کربلایی عندالله تعالی

۲۳. بسم الله الرحمن الرحيم و شهد
عندی من جعل لی العلم من الشهاده
لمطابقه سواد مع الاصل فهما يتان
بلازیاده و نقصان حرره الجانى
محمد باقر آشتیانی، نشانی مهر
بیضوی به سجع ((یا محمد))

۲۴. بسم الله تعالی، صح جميع ما سطر
فی الورقه، حرره الاحقر فی السابع
و عشرين من محرم الحرام ۱۳۰۲، با
نشان مهر بیضوی به سجع ((افوض
امری علی اکبر الحسینی))

۲۵. بسم الله تعالی، اعترف [....].

محمد حسن شیرازی و از جناب
ملاذ الاسلام آقای شیخ زین العابدین
مازندرانی [....] و دام علاهمارا به
قطع و یقین شناختم و نیز مطابق
یافتم، حرره العاصی محمد مهدی
ابن محمد [....] القمی عفی عنه، با
نشان مهر بیضوی ((محمد مهدی))

۱۷. نعم سواد مطابق اصل است، حرره
الجانى ابولقاسم ابن محمد نوایی؟،
نشان مهر بیضوی ((ناخوانا))

۱۸. ورود به [....] شهر جدی نمره
۶۲۸۴

۱۹. بسمه تعالی، نعم اعترف الاجل
الافخم زاده الله قدرا بصحته ما
رقم، و انا اقل الواعظین محمد باقر
الشیرازی، صم، محل خط و مهر
جناب مستطاب عوارف و معارف
آداب فضائل و فواضل نصاب
سلطان الواعظین و برهان الذاکرین
حاجی ملا باقر واعظ شیرازی ساکن
کربلای معلی سلمه الله تعالی

۲۰. بسم الله تعالی، ثبت مطابقه
السواد الاجل، کتبه الاحقر الجانى
نجل المرحوم میرزا خلیل الغروی

الواقف سلمه الله تعالى به ما فی الورقه لدى الجانی حسین ابن حسن الموسوی داماد، محل خط و مهر جناب افادت و افاضل نصاب حقایق و دقایق آداب عمده العلماء و قدوه الفضلا و حید الدهر و فرید العصر آقای آقا میرزا محمدحسین المعروف به داماد «کنار آن نشان تمبر وزارت معارف»

۲۶. بسم الله و له الحمد، نعم قد اجريت صيغه الوقف حسبما رقم فى ورقه القرطاس و انا الاقل الجانى زين العابدين مازندراني محل خط و مهر شريف جناب شريعت مدار حجة الاسلام نائب الامام ملاذالاسلام مرجع الخواص و العوام فخر العلماء و المجتهدين رئيس الفقهاء و المحققين الشيخ زين العابدين مدظله

فهرست موضوعی:

الف - کسور و مساحات

۱. یک دانگ ۱۶ از مجموع شش دانگ ملک کلاوه واقعه در بلوک کزاز

عراق،

۲. دو دانگ از مجموع شش دانگ مذکور ملک عالیجاه حاجی رضا قلی خان مذکور است،

۳. چهار دانگ آن ملک طلق عالیجاه محمدتقی خان مذکور است،

۴. وقف نمود یک دانگ از چهار دانگ ملکی خود را بر عالیجاه والد ماجد خود،

۵. عشر ۱۷ آن را مثالته نموده،

۶. دو ثلث از عشر را به متولی آتی الذکر داده،

۷. یک ثلث از عشر را به ناظر آتی الذکر داده،

۸. نه عشر از منافع ملک مزبور باشد، مصروف دارد،

۹. دو ثلث آن را در اوقات زیارت مخصوصه در نجف اشرف،

۱۰. یک ثلث را خود متولی به حسب نظر خود در وجوهات خیرات مصروف دارد.

ب- شهور و ایام

- آن را تا پنجاه سال حبس فرمود به موجب نوشته علا حده،

* میرزای شیرازی (محمدحسن حسینی ۱۲۳۰-۱۳۱۲ هجری قمری) یکی از علماء بزرگ شیعه که مخالفت وی با امتیاز تنباکو معروف است.

* محمدحسن خان سرهنگ، گویا همان حسن خان پسر غلامحسین خان سپهدار و عموزاده محمدتقی خان باشد که شاگرد دارالفنون در قسمت توپ سازی بود و بعد از انجام مراحل تحصیل با برادر خود یوسف خان به سلک طلاب علوم دینی درآمد و به نجف اشرف مهاجرت نمودند، نامش در حاشیه وقفنامه آمده است.^{۲۰}

* ملا حبیب الله ابن محمد علی رشتی، اصولی، از مراجع تقلید درجه اول شیعه در عراق و از شاگردان شیخ مرتضی انصاری بود، وی در ۱۳۱۲ هـ. ق وفات یافت.^{۲۱}

* محمد رفیع گواری از دانشمندان نیمه دوم قرن سیزدهم بود، وی در نجف پس از اتمام تحصیل، از مدرسین عالی مقام حوزه علمیه نجف بوده است.^{۲۲}

- هر روز پنج جزء قرآن تلاوت نماید،
- هر ماه پنج ختم قرآن تلاوت نماید و هدیه کند به روح پنج تن آل عبا علیهم السلام،
- در ایام صیف و گرما آب سبیل کنند.

ج- اصطلاحات ملکی، وقفی

- حق التولیه: حقی که به متولی املاک موقوفه و یا زیارتگاه تعلق می گیرد، وجهی که صدر و قورچی باشی در عهد صفویه می گرفتند.
- حق النظاره: حقوقی که مخصوص ناظر موقوفه است، مداخل و مزایایی که در عهد صفویه به ناظر بیوتات تعلق داشت.^{۱۸}

د- اعلام هامش

* ملافتحعلی سلطان آبادی (۱۲۴۰-۱۳۱۸) عالم و فقیه بزرگ، حاج میرزا حسین نوری در دارالسلام و کلمه طیبه از وی به کرامات یاد نموده و خود را از مریدان وی دانسته و ایشان در صحن شریف حضرت امیرالمومنین علی(علیه السلام) مدفون است.^{۱۹}

* محمد باقر آشتیانی، فرزند میرزا احمد از علماء و روحانیون به نام (۱۳۲۳-۱۴۰۴هـ.ق) تألیفات زیادی در مباحث فقه و اصول و حکمت دارد. ۲۳

* ملا محمدباقر واعظ شیرازی از اجله علماء زمان خود، مجاور حایر شریف از کبار واعظ بود و در قم فوت نمود. ۲۴

* آقا سید جعفر طباطبایی، فرزند آقا سید صادق طباطبایی از فقها و دانشمندان به نام شیعه که در مجمع الفصحا اشعاری از او ذکر شده است. ۲۵

* حاج شیخ زین العابدین مازندرانی، مجاور حایر شریف و به علو مقام فقاها بسیار کم نظیر بود، گروهی عظیم از شیعه عراق و ایران و هندوستان از ایشان تقلید می کردند. ۲۶

وضعیت کنونی موقوفه:

به گواهی کارشناسان اوقاف و امور خیریه استان مرکزی، در حال حاضر

موقوفه مزبور طبق نیت واقف و مندرجات وقفنامه، توسط متولی کنونی آن جناب آقای بهمن سپهداری از نوادگان سپهدار، عمل می شود و مبرات آن جاری و ساری است.

پی‌نوشت‌ها:

۱. وی تازه مسلمان و از امرای ارامنه آشوری روسیه بود (راه دانش، ۹-۱۰، ارگ حکومتی سلطان آباد، پاورقی صفحه ۲۷۷)
۲. تاریخ بنای شهر به حساب جمل « نمود یوسف ثانی بنای مصرجدید» ۱۲۳۱ هـ.ق
۳. تاریخ اراک، ج ۲، ص ۱۰۱ (به اختصار)
۴. همان، ص ۱۱۱ (با تصرف و تلخیص)
۵. تاریخ ذوالقرنین، ج ۱، ص ۶۰۴
۶. رجال ایران، ج ۳، صص ۳-۵
۷. بلوای اصفهان، جشن نامه استاد سید احمد اشکوری، ص ۲۹
۸. برای آگاهی بیشتر از غائله اصفهان و سیاست غلامحسین خان سپهدار و نقش محمدحسین خان خلج، رجوع کنید به جشن نامه استاد سید احمد حسینی اشکوری، صص ۱۹-۴۲
۹. تاریخ اراک، ج ۲، ص ۱۴۸
۱۰. همان
۱۱. کارنامه، ص ۱۹۲
۱۲. کلاوه در پنج کیلومتری شهر شازند است که اکنون بر اثر توسعه شهری، جزو یکی از محلات آن شهر است، مرحوم دهخدا این کلمه را ضبط نکرده، اما در تاریخ عراق (بخشی از ج ۱۴ مجله فرهنگ ایران زمین، ص ۴۰۰) ذیل جمعیت عراق و ارامنه تبعه ایرانی آمده است: این جماعت در دهات عدیده کزاز

۱۸. فرهنگ معین، صص ۱۰۸-۱۰۹
 ۱۹. نامداران اراک، ص ۲۳۹
 ۲۰. رجال و مشاهیر آشتیان، ص ۴۹
 ۲۱. چهل سال تاریخ ایران، ج ۱، ص ۲۷۳
 ۲۲ تا ۲۶. همان، ص ۲۰۳ (با کمی تصرف و تلخیص)

منابع:

۱. جشن نامه استاد سید احمد اشکوری، علیرضا ابادری، چاپ اول، ۱۳۹۲، تهران.
 ۲. چهل سال تاریخ ایران (ج ۱)، محمدحسن اعتماد السلطنه، الماثر و الآثار، به کوشش ایرج افشار، اساطیر، ۱۳۶۳، تهران.
 ۳. نامداران اراک، حسین صدیق، به کوشش محمدرضا محتاط، ۱۳۷۲.
 ۴. کارنامه یا دوبخش دیگر از تاریخ اراک، ابراهیم دهگان، چاپخانه موسوی، ۱۳۴۵، اراک.
 ۵. رجال و مشاهیر آشتیان، صادق حضرتی آشتیانی، انتشارات الماس، چاپ اول، ۱۳۸۲، قم.
 ۶. تاریخ اراک (ج ۲)، ابراهیم دهگان، چاپ دوم، انتشارات زرین و سیمین، ۱۳۸۶، تهران.
 ۷. تاریخ عراق (اراک) بخشی از جلد ۱۴، رضا وکیلی طباطبائی تبریزی، مجله فرهنگ ایران زمین، به اهتمام دکتر منوچهر ستوده، ۱۳۴۵.
 ۸. تاریخ ذوالقرنین، میرزا فضل الله خاوری شیرازی، تصحیح ناصر افشارفر، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۰، تهران.
 ۹. ارگ حکومتی سلطان آباد (عراق)، فرهاد فخاری تهرانی، راه دانش، ش ۵، ۱۳۷۶.
 ۱۰. شرح رجال ایران، مهدی بامداد، انتشارات زوار، چاپ چهارم، ۱۳۷۱، تهران.
 ۱۱. فرهنگ معین، دکترمحمد معین، مجلدات ۳ و ۵، انتشارات امیرکبیر، چاپ ششم، ۱۳۶۳، تهران.
 ۱۲. لغت نامه دهخدا، علی اکبر دهخدا، زیر نظر دکتر محمدمعین، مجلدات ۱۳، ۱۰، ۱۹ و ۲۳، شرکت چاپ افست گلشن، ۱۳۳۰.